

Володимир СУЩЕНКО*

**ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИСТА**
(нотатки філософсько-правового аналізу)

Проблема «професійної відповідальності» цікавить науку і практику здавна. Особливо гостро вона постала ще за часів Авіценни й Гіппократа у сфері медицини, коли було сформульовано основну заповідь лікарів, що закарбувалась у відомому постулаті «не нашкодити». І саме, мабуть, тому принципи професійної відповідальності медиків є найбільш розробленими і вживаними, хоча й інші професії приділяли велику увагу цій складовій професіоналізму своїх фахівців.

У царині права завжди достатньо широко і глибоко розроблялися проблеми юридичної відповідальності особи чи групи осіб. Проблеми ж «професійної відповідальності» юристів у сфері їхньої правничої діяльності також багато років, а точніше — вже понад століття, є предметом дослідження і тлумачення багатьох поколінь правників, і передовсім це стосується представників англосаксонської правової сім'ї. В Україні цьому питанню почали приділяти певну увагу лише в останні роки, коли набули чинності «Правила адвокатської етики» та «Кодекс суддівської честі».

Водночас теоретичний аналіз підвалин професійної відповідальності взагалі та правників зокрема поки що залишається поза увагою сучасної філософії права. Такий аналіз, відповідні висновки та практичні рекомендації — неможливі без розгляду загальної теорії відповідальності, її принципів засад, видів, особливостей тощо.

Поняття «відповідальність» існує та вживається, напевне, від тих прадавніх часів, коли людство почало розмірковувати щодо змісту свого співіснування в цьому світі й напружувати правила такого співіснування, які з часом перетворилися на моральні та правові норми поведінки кожної окремої людини і людських спільнот. Наразі це поняття широко використовується як у суто практичній, щоденній життєдіяльності людини, так і, насамперед, у суспільних науках, зокрема у філософії, політиці, економіці, праві, етиці, психології, соціології.

Водночас, незважаючи на досить широке й розгалужене його застосування, поки що не вироблено єдиного підходу до розуміння сутності цього феномена. До речі, в Україні, та й не тільки, дедалі частіше можна чути вислови й заклики щодо «професійної відповідальності» окремих осіб та верств суспільства, а також представників громадсько-політичних об'єднань, партій і цілих держав.

Історично склалося так, що одними з перших на проблему відповідальності в теоретичному плані звернули увагу юристи. Серед праць науковців-правників,

* Кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, проректор Академії прокуратури України.

Освіта: Харківський юридичний інститут (1972 р.).

присвячених проблемам саме «юридичної відповідальності», слід назвати наукові доробки таких юристів, як: О. Бейн, Дж.-С. Мілль, Т. Бредлі, Г.-Л. Харт, Д. Еорсі, І. Ребане та Я. Ребане, С. С. Алексеев, Ю. Г. Басін, С. Н. Братусь, С. В. Ващенко, Л. В. Винокурова, І. А. Галаган, В. М. Горшенъов, В. С. Гуславський, С. Ф. Денисов, Л. Дюга, О. С. Іоффе, І. С. Канзафарова, М. І. Козюбра, Т. С. Ківалова, І. І. Лукашук, О. О. Майданик, Л. Р. Наливайко, А. А. Піонковський, І. С. Самощенко, О. Д. Сітковська, М. С. Строгович, А. Н. Трайнін, Л. С. Явич та ін.

У філософії до проблематики відповідальності зверталось чимало відомих учених. З-поміж представників західної філософської науки слід вирізнити імена: Д. Бонхевеффера, М. Бубера, Г. Йонаса, А. Камю, Е. Левінаса, Е. Муньє, П. Рікєра, Ж.-П. Сартра, Ю. Габермаса, А. Швейцара, К. Яспєрса. З-посеред російських філософів, які приділяли увагу проблемі відповідальності можна назвати: Р. Г. Апресяна, Б. С. Братуся, А. В. Брушлинського, Г. С. Батищева, М. М. Бахтіна, М. О. Бердяєва, Ю. М. Давидова, І. О. Ільїна, Л. Н. Когана, І. С. Кона, Н. О. Лоського, Г. Л. Тульчицького та багатьох інших. Зробили свій внесок в усвідомлення цього феномена і представники київської школи філософів — Т. Г. Аболін, Є. К. Бистрицький, В. А. Звіглянич, В. А. Малахов, В. Г. Табачковський, які привертати увагу до культурно-історичної специфічності та індивідуального характеру відповідальності.

Окремо слід назвати учених-психологів, які також неодноразово зверталися до цієї проблематики; серед них — К. Кіліган, А. Кольберг, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, Ж. Піаже, Ф. Перлз, З. Фройд, Е. Фромм, Г. Геккаузен.

Саме такий стан розроблення цієї проблеми взагалі та професійної відповідальності юриста зокрема спонукали автора на філософсько-правове усвідомлення поняття відповідальності взагалі та професійної відповідальності зокрема. Мета цього наукового дослідження полягає в можливому формуванні міжгалузєвого та уніфікованого підходу до поняття відповідальності, для чого необхідно:

- дослідити етимологію слова «відповідальність»;
- проаналізувати еволюцію наукових поглядів щодо поняття «відповідальність» у контексті таких філософських, психологічних і правових категорій, як: свобода, право, зобов'язання, необхідність, примус, покарання, заохочення;
- розглянути відповідальність як одну з якісних рис особистості та її зв'язок з наслідками реалізації такої риси.

Відповідальність — це що? Правова чи філософська (морально-етична) категорія? Це — якісна характеристика психологічного стану особистості чи один із сотень звичайних термінів, якими повсякденно користується будь-яка людина? А що ж таке професійна відповідальність? Ці та інші подібні питання постають перед будь-яким дослідником, який цікавиться проблемою існування та функціонування такого феномена, як відповідальність людини, суспільства, держави тощо. Запропонована стаття є спробою поставити ці питання та окреслити варіанти можливих відповідей на них.

Аналіз філософських і правничих літературних джерел, в яких розглядалася б ця проблематика, дає підстави для висновку, що загальне поняття відповідаль-

ності» історично сприймається філософами, юристами-науковцями та практиками як таке, що не потребує спеціального дослідження. Тобто, зміст його розкривається сам собою в назві та походить від буденних слів — відповідь, відповідати. На жаль, не розкривають глибинного змісту цього поняття й тлумачні словники, зокрема й енциклопедичні.

Відомо, в основу понять та їхніх дефініцій, що використовує будь-яка наука, покладено відповідні слова-терміни, які увійшли в обіг наукової та літературної мови. Тому порівняльний аналіз значеннєвих (семантико-етимологічних) значень слова «відповідальність» в українській та основних мовах міжнародного спілкування, а саме: англійській, французькій, німецькій та російській — було покладено в основу наукового аналізу предмета дослідження.

Точну дату виникнення слова «відповідальність» в українській мові важко назвати, оскільки в «Етимологічному словнику української мови» іменник «відповідальність» відсутній, однак є слова «відповідальний, відповідати, відати», що походять від старослов'янського «вѣдѣти, вѣмѣ» і сучасною мовою означають «знати», яке, своєю чергою, споріднене з лат. «vidēre (бачити)» та давньоіндійським «veda (знаю)»¹. У «Словнику української мови» слово «відповідальність» визначається «як покладений на когось, або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова»².

Отже, відповідальність тлумачиться як певний обов'язок, накинута ззовні або прийнятий особою самостійно. Таке тлумачення, на наш погляд, цілком слушно вказує на два аспекти відповідальності: *об'єктивний* та *суб'єктивний*.

Щодо англійської, французької, німецької та російської мов, то слово «відповідальність» з'явилося в них відносно нещодавно. Згідно зі словником П. Робера іменник «responsabilité (відповідальність)» у французькій мові вперше з'явився десь у 1783–1784 рр., а прикметник «responsible (відповідальний)» — 1284 р.³. Значення слів в англійській та французькій мовах дуже близькі, можливо, через те, що англійці запозичили прикметник «responsible» із давньофранцузької мови. В англійській мові іменник «responsibility» вперше з'явився у тексті, датованому 1787 р., а прикметник «responsible» — 1502 р.⁴. Згідно з «Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English» термін «responsibility» означає: «1) стан чи обставина, які роблять особу відповідальною; 2) обов'язок, за яким особа несе відповідальність»⁵.

Щодо німецької мови, то за «Німецьким словником братів Грімм» іменник «der Verantwortung» вживається з другої половини XV ст. Рік появи прикметника «verantwortlich» не встановлено. На відміну від французького та англійського аналогів, німецький відповідник у перекладі українською має додаткові значення, а саме: «der Verantwortung» — «1) дія заради виправдання, або ж захист, виправ-

¹ Етимологічний словник української мови: В 7 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 390–391, 394.

² Словник української мови: В 15 т. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 1998. — С. 457.

³ Robert P. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris, 1980. — Т. 5. — Р. 854.

⁴ Murray J. A. H. The Oxford English Dictionary. Oxford, 1969, vol. VIII. — P. 542.

⁵ Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English/ F.S. Hornsby, 5-th ed., Oxford University Press. — P. 1000.

дання перед судом; 2) стан відповідальності, за якого відповідальна поведінка особи уявляється як єдино можлива»⁶.

Стосовно російського слова «ответственность», то в першому виданні «Словаря Академии Российской» цього слова взагалі немає. У другому виданні цього ж словника дається лише прикметник «ответственный» зі значенням «требующий ответственности, хлопотливый». У словнику В. І. Даля під словом «ответственность» розуміється обов'язок «відповідати за щось, ручатися за когось, обов'язок звітуватися»⁷. В «Словаре современного русского литературного языка» слово «ответственность» тлумачиться як покладений на когось або перебраний на себе обов'язок звітувати у своїх діях і перебирати на себе вину за можливі їхні наслідки⁸.

Окрім зазначених вище варіантів тлумачення та вживання слова «відповідальність», в українській мові воно ще розглядається як «серйозність, важливість справи, моменту тощо»⁹. Нерідко також говорять про необхідність виховання «почуття відповідальності», тому «відповідальність» розглядається також і як певна риса характеру людини.

Тож можна висувати, що, за винятком певних несуттєвих відмінностей, значення слова «відповідальність» в українській, англійській, французькій, німецькій та російській мовах збігається. У всіх цих мовах «відповідальність» пов'язана з виконанням особою певного обов'язку та необхідністю звітувати за результати його виконання.

На відміну від мови, у загальній філософії та філософії права термін «відповідальність» почав використовуватися набагато пізніше. Здається, що зрозуміти сучасне філософсько-правове тлумачення терміна «відповідальність» неможливо без аналізу історичного розвитку цього поняття як у самій правовій науці, так і у філософії, етиці й психології.

Підкреслимо, що у філософії поняття «відповідальність» традиційно тлумачиться досить об'ємно і розуміється саме як моральна відповідальність особи, колективу, суспільства за певні вчинки, діяльність, події. З метою розкриття філософської природи цього поняття спершу звернімося до філософських джерел.

Так, наприклад, у «Філософському словнику» термін «відповідальність» визначається як категорія етики та права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства та людства в цілому, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм¹⁰. У «Філософському словнику» Д. Жюліа зазначається, що бути відповідальним за той чи той вчинок означає визнати себе його автором і перебрати на себе його наслідки¹¹. У «Социологическом энциклопедическом словаре» стверджується, що «відповідальність» — це обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за здійснені

⁶ Grimm J. und Grimm W. Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1956, BD XII/I. — S. 81–82.

⁷ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1865. — Ч. 2. — С. 1292–1293.

⁸ Словарь современного русского литературного языка. — М., 1959. — Т. 8. — С. 1271–1274.

⁹ Словник української мови: В 15 т. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 1998. — С. 457.

¹⁰ Философский словарь. — М., 1980. — С. 267.

¹¹ Дидье Жюлиа. Философский словарь /Пер. с фр. — М.: Международные отношения, 2000. — С. 307.

діяння, вчинки та їхні наслідки¹². Найбільш повно, як на мене, «відповідальність» тлумачиться у «Философском энциклопедическом словаре» — як філософсько-соціальне поняття, що відображає об'єктивний, історичний та конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством під кутом зору свідомого виконання ними взаємних вимог та обов'язків¹³. Російські та радянські філософи пов'язували поняття «відповідальність» із поняттями покликання, долі, смерті, вчинку, а також загострювали увагу його аналогії з почуттями любові, милосердя, турботи про ближнього тощо. Себто, у філософії феномен «відповідальність» неодмінно пов'язаний із соціумом, формується й реалізується завдяки останньому.

Відповідальність, як стверджують філософи, це не просто усвідомлення особою значення своїх дій та їхніх наслідків, а й підзвітність вимогам, правилам, стандартам, що ставляться іншими особами у процесі співіснування. Це означає, що, крім самого суб'єкта відповідальності, існує ще й «зовнішній фактор», перед яким суб'єкт відповідає. Такий фактор у філософії іноді називають «інстанцією», яка оцінює діяльність «суб'єкта відповідальності» й накладає відповідні санкції залежно від ступеня його вини чи заслуг перед нею. Інстанцією може бути як окрема особа, так і соціальний інститут. Як зазначив Н. С. Сафаров, філософ Дж.-С. Мілль про це казав так: «У всьому, що так чи так стосується інших людей, індивід відповідальний чи безпосередньо перед тими, чиї інтереси зачіпаються, чи перед суспільством як їхнім охоронцем»¹⁴. Говорячи про моральну відповідальність, слід мати на увазі, що вона має «проникну здатність». Як вірно зазначив Л. М. Архангельський, «будь-який вид підзвітності немовби передбачає моральну відповідальність, базується на ній»¹⁵.

Із поняттям «відповідальність» тісно пов'язане поняття обов'язку. Втім, перше поняття є об'ємнішою категорією, позаяк охоплює значно ширше коло вимог, зокрема визнання вини. Обов'язок стосується тільки найбільш суттєвих вимог до особи. Якщо сприймати обов'язок як необхідність виконувати свої морально-етичні зобов'язання, коритися волі більш значимій, аніж власна, то він має статичний характер. Відповідальність же можна визначити як «виконання» чи «не виконання» обов'язку, як його динамічну складову. Слід зауважити, що невиконання обов'язку тягне за собою відповідні санкції.

Щоправда, вид цих санкцій відрізнятиметься від виду самої відповідальності. Так, санкції правової відповідальності суттєво відрізнятимуться від санкцій моральної відповідальності. Стосовно останньої, то її специфіка полягає в тому, що як «зовнішня» санкція виступає суспільна думка, а як «внутрішня» — совість особи¹⁶.

Таке визначення потребує уточнення, оскільки совість є внутрішнім регулятором відповідальності особи, насамперед перед собою, тоді як внутрішніми регу-

¹² Социологический энциклопедический словарь: На рус., англ., нем., франц. и чеш. языках / Ред. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М, 1988. — С. 277.

¹³ Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С.Аверинцев и др. — 2-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1989. — С. 453.

¹⁴ Див.: Сафаров Н. С. Проблема моральной ответственности. — Баку: Глос, 1985. — С. 12.

¹⁵ Архангельский Л. М. Курс лекций по марксистско-ленинской этике. — М., 1974. — С. 217.

¹⁶ Див.: Сафаров Н. С. Знач. праця. — С. 18.

ляторами поведінки особи перед «інстанцією» (зовнішнім фактором) є сором і вина. Між останніми двома категоріями є суттєва різниця. Як зазначає Т. Є. Василевська, «якщо сором це перш за все орієнтація на реакцію оточення, то відчуття вини залежить від власного відчуття особи про те, що сталося». Причому вибір регулятора відповідальності залежить, насамперед, від належності особи відповідно до одного з типів культур: культури «сорому» чи культури «вини»¹⁷. Отож, особиста відповідальність має соціальний характер.

Справді, якщо звернутися до інших форм соціальної відповідальності — правової, політичної, економічної тощо, то всюди присутній певний моральний елемент, наприклад, «притягнення особи до кримінальної відповідальності» супроводжується, зазвичай, моральним осудом протиправного діяння, іноді навпаки — ставленням у заслугу, однак «третього» не дано... Особа вважається морально відповідальною за свої вчинки. Однак під кутом зору етики особа може бути визнана відповідальною майже за все — події, процеси, власні психологічні характеристики. Постає питання: за яких умов особа є відповідальною за свої дії та їхні наслідки?

Якщо можна вказати обов'язкові та вичерпні умови настання моральної відповідальності, то це значить, що можна розкрити і сам зміст цього поняття¹⁸. Згідно з тим же словником Д. Жюліа, ми відповідальні за вчинок: 1) коли він скоєний свідомо і саме нами; 2) коли він скоєний свідомо, але не обов'язково нами самими; 3) коли його скоїли ми, але не бажали цього; 4) коли ми його не скоїли і не бажали його настання, але від нас залежала можливість його відвернення¹⁹. Не маючи можливості у журнальній статті розкрити всі наявні загальнофілософські та морально-етичні тлумачення відповідальності, зазначмо лише, що розмаїття цих тлумачень простежується в різних напрямках філософії й течіях на різних етапах її розвитку.

У психології загально визнаним є те, що зовнішні вимоги засвоюються індивідом і стають його внутрішнім законом. А от в історії еволюційного розвитку людини перехід від розуміння «відповідальності тільки зовнішнього механізму контролю» до розуміння «відповідальності як форми самоконтролю» був довготривалим і суперечливим. Західноєвропейська психологія розглядає відповідальність як одну з основних якостей індивіда, що сприяє відшуканню ним свого місця у цьому світі, наповненості людського життя реальним змістом.

Визнавши «відповідальність» як утілення глибокого і принципового ставлення до життєдіяльності, С. Л. Рубінштейн започаткував вивчення психологічних механізмів «морально відповідального діяння» та ролі феномена відповідальності у становленні внутрішнього світу особистості. Одним із перших цю зміну в еволюції «відповідальності» зазначав іще Е. Кант, який вважав, що «необхідне є обов'язком», якщо воно продиктоване зовнішньою вимогою, але «необхідне стає внутрішньою моральною свободою», якщо суб'єкт керується моральним законом.

¹⁷ Василевська Т. Є. Відповідальність як духовно-моральний вибір особистості: Автореф. дис. ...д-ра психолог. наук / Ін-т педагогіки і психолог. проф. освіти АПН України. — К., 1997. — С. 19.

¹⁸ Див.: The Encyclopedia of Philosophy/ Paul Edwards, Editor in Chief the Maximilian Comp/ and the Free Press, NY, vol. 7—1967/ — P. 183.

¹⁹ Дидье Жюліа. Знач. праця. — С. 307.

Згодом учення Е. Канта про внутрішнє ставлення особистості до обов'язку та про прийняття й перетворення обов'язку на моральний закон було розвинено датським філософом К'єркегором. Утім, на відміну від Канта, К'єркегор вказував на те, що індивід сам формує свій внутрішній закон і вже потім підпорядковує себе зовнішньому обов'язкові. Його думка про те, що істинний етичний погляд на життя вимагає від людини виконання, передовсім, не зовнішнього, а внутрішнього обов'язку, тобто обов'язку щодо самого себе, своєї душі, яку «він має не загубити, а віднайти», має, поза сумнівом, морально-етичний характер.

Тому, на мою думку, філософські погляди на «відповідальність» були розвинені в різноманітних напрямках психології, що досліджує саме процеси формування відповідальності в особи як якості вищого порядку та її взаємозв'язок із вимогами зовнішнього середовища. Разом із соціалізацією особистості, досягненням зрілості відбувається усвідомлення відповідальності за свої дії; крім зовнішньої інстанції, особа починає відповідати перед собою (виникає внутрішній механізм контролю), заздалегідь перебирає відповідальність за можливі наслідки своїх дій.

У правничій науці розгляд поняття «відповідальність» традиційно зводиться до тлумачення юридичної відповідальності та її різновидів: матеріальної та процесуальної; кримінальної та цивільної, конституційної, адміністративної та дисциплінарної. При цьому, в основному йдеться про розуміння відповідальності у «негативному сенсі» як міри або заходу (ступеня) покарання особи за скоєне нею певне правопорушення, яке має негативні наслідки для особи, суспільства чи держави. І тільки в деяких літературних джерелах із проблем загальної теорії держави і права та філософії права йдеться про «позитивне значення відповідальності» як міри або ступеня позитивних наслідків діяльності особи. Тож у праві наразі існують дві основні концепції «юридичної відповідальності»: а) ретроспективна (або негативна) та б) перспективна (або позитивна). Перша розглядає відповідальність як результат «здійснення правопорушення», друга — пов'язує відповідальність із результатом «відсутності правопорушення». Більшість правників розглядають відповідальність як реалізацію певних правових санкцій, котрі, своєю чергою, можуть нести як «негативний (покарання)», так і «позитивний (заохочення)» зміст. Деякі правники тлумачать юридичну відповідальність як міру державного примусу, впливу, реакцію суспільства й держави на поведінку особи. Почасти поняття «відповідальність» ототожнюється як з поняттям «обов'язок», так і з поняттями «покарання» або ж «санкція». Іноді можна зустріти розуміння відповідальності як «правовідношення, що виникає в результаті вчиненого правопорушення». Таке розмаїття тлумачення «юридичної відповідальності», на мій погляд, ніяким чином не полегшує глибинного розуміння цього феномена, а, навпаки, часто-густо заплутує та ускладнює його, що негативно позначається як на теорії, так і на практиці його застосування, а надто в нормотворенні й підготовці майбутніх правників.

За свідченням Р. Маккіона²⁰, вперше поняття «відповідальність» увів О. Бейн у книзі «Емоції та воля», опублікованій 1859 р. Він замінив літературний термін «караність (punish ability)» на абстрактний термін «відповідальність (responsibili-

²⁰ Див.: *McKeon R. The Development and Significance of the Concept of Responsibility / Revue International the Philosophy. Bruxelles, 1957, an II, #39. — P. 3–32.*

ту)». При цьому «відповідальність», за О. Бейном, пояснюється саме через «караність», оскільки «будь-яке питання, що виникає під час обговорення терміна відповідальності, є питанням звинувачення, засудження й покарання»²¹. У 1865 р., Джон-Стюарт Мілль стверджував, що «відповідальність» означає покарання, а також указував на відповідальність як на певну «підзвітність (accountability)». У 1876 р. Бредлі опублікував есе власного етичного дослідження «The Vulgar Notion of Responsibility in Connation with the Theories of Free-Will and Necessity» («Загальні поняття відповідальності з огляду на теорію свободи волі та необхідності»), в якому він, із деякими застереженнями, погоджувався з твердженнями Дж.-С. Мілля, однак, пояснював «відповідальність (responsibility)» та «підзвітність (accountability)» терміном «осудності (imprability)».

Подібну інтерпретацію дав Леві-Брюль, який претендував на те, щоби відмежувати «правову відповідальність», що є об'єктивною, а тому й наповненою конкретним змістом, від «моральної», яка позбавлена такої визначеності і є суто «суб'єктивною ідеєю»²².

Отож, на мій погляд, загальнофілософський та психологічний термін «відповідальність» у значенні «караність» поступово трансформувалася в наукове поняття, яке має декілька аспектів тлумачення: а) об'єктивний — «відповідальність» як визначений у праві обов'язок суб'єкта піддаватися впливу певної санкції з боку суспільства (держави) за вчинене діяння; б) суб'єктивний — «відповідальність» як внутрішня якість особи, що проявляється в її здатності усвідомлювати й давати звіт своїм діям. Аналіз правничих наукових джерел дає підстави для висновку, що поняття «відповідальність» історично сприймається юристами, на жаль, як таке, що не потребує спеціального дослідження, і його зміст розкривається через етимологічне тлумачення буденних слів «відповідь, відповідати».

Слід зазначити, що теорія і практика існування феномена «відповідальність» розрізняє сьогодні декілька її форм, видів і різновидів. Серед них: моральну і економічну; політичну і юридичну; індивідуальну і колективну (корпоративну); державну й міжнародну; професійну; змішану тощо. Кожен із цих видів має внутрішню структуру, наприклад, «політична відповідальність» поділяється на особисту і партійну, парламентську і президентську, публічну і корпоративну. Так «на що?» чи «за що?» будь-яка особа чи колектив (група) людей дає відповідь (відповідає)?

По-перше, на запитання іншої особи, по-друге, на питання (проблеми), що ставить перед особою повсякденне життя, по-третє, «на» і «за» результати своєї життєдіяльності: вчинки, поведінку, обрані рішення, а іноді й просто думки.

Відповідаючи, особа звітує не тільки і, можливо, не стільки перед іншими, скільки перед собою, своїм розумом, серцем, душею... Це явище або стан — звітність, на мій погляд, найбільш яскраво виявляється в актах релігійних таїнств, молитов, покаянь тощо, а також у процедурах будь-яких покарань або заохочень.

Застерігаючи читача від спрощеного розуміння такої «звітності» лише як певної морально-етичної чи психологічної категорії, водночас насмілююся стверд-

²¹ Див.: *Bain A. The emotion and the will. London. 1865. — P. 520.*

²² Див.: *Levy-Bruhl L. L'ide de responsabilite. Paris, 1984. — 257 p.*

жувати, що не можна ототожнювати поняття «відповідальність» та «покарання чи заохочення», оскільки останні є лише наслідками звітності особи за результати її діяльності. До речі, даремно у праві існує принцип, за яким особа, яка, через різні причини та обставини, передбачені правовою нормою, не може звітувати за результати своєї діяльності та їхні наслідки і звільняється від покарання або ж не підлягає заохоченню.

Отже, проаналізувавши філософські, психологічні та правові підходи до розуміння зазначеного феномена, можна підвести певні підсумки, сформулювавши його загальне поняття: *«відповідальність» — це здатність будь-якої особи (фізичної чи юридичної) звітувати, тобто відповідати (давати відповідь), перед собою та своїм оточенням: людиною, суспільством, державою, природою, за результати своєї діяльності й на підставі такої звітності отримувати позитивні чи негативні санкції (покарання чи заохочення)*. Враховуючи викладене, вважаю за доцільне саме під таким кутом зору розглянути поняття «професійної відповідальності юриста». Зазначмо, що це поняття тісно пов'язане з поняттям «професійна діяльність», зокрема й діяльність правника.

Розглядаючи професійну діяльність як такий різновид трудової діяльності, що передбачає наявність у особи відповідної професійної підготовки, тобто знань, умінь і навичок, які є джерелом її існування та взаємодії в будь-якому суспільстві, слід зазначити, що рівень такої діяльності значною мірою залежить від здатності особи «нести відповідальність» за її результати. Мабуть, не викликає сумніву той факт, коли представник тієї чи тієї професії саме своїми професійними знаннями, вміннями й навичками гарантує обсяг та якість виконаних ним робіт чи наданих послуг. Тому-то в будь-якому суспільстві й державі існують певні рівні (розряди, класи, ранги, звання) оцінювання професійної майстерності, а також заходи і засоби заохочення щодо її підвищення або покарання щодо її зниження чи невідповідності встановленим критеріям. Саме з цією метою багато професій засновують свої асоціації чи об'єднання або спілки; мають статuti, положення, сертифікати, ліцензії, торговельні знаки, логотипи, емблеми, власні назви тощо.

Досвід діяльності правників у розвинених країнах світу засвідчує, що правничі асоціації цих країн приділяють величезну увагу визначенню й підтримці високого рівня професіоналізму серед своїх членів. З цією метою вже понад сто років як були розроблені та продовжують удосконалюватися Правила професійної поведінки адвокатів (юристів) США, понад три століття існують такі правила у правників Сполученого Королівства Великої Британії, мають свої професійні правила правники Німеччини і Франції, інших країн Центральної та Західної Європи. Йдемо цим шляхом і ми — українські юристи, створюючи Правила професійної адвокатської етики, Кодекс суддівської честі, Кодекс професійної етики та поведінки прокурора тощо.

Аналізуючи й порівнюючи ці документи, доходиш висновку, що існує досить багато як суто теоретичних, так і практичних проблем запровадження Кодексу професійної діяльності та відповідальності (інша назва — Деонтологічний кодекс правника) в юридичну практику та освіту України. Одна з основних проблем полягає в розумінні змісту професійної поведінки й відповідальності, а також у

співвідношенні деонтологічних і правових аспектів такої поведінки й відповідальності.

* * *

Виходячи із загальновизнаного поняття «деонтології» як науки «про належну поведінку особи, яка є носієм тієї чи тієї професії» та поняття «відповідальності як здатності особи звітувати за результати своєї поведінки (діяльності)», можна сформулювати поняття *професійної відповідальності юриста* як здатності будь-якого представника правничої професії (фізичної чи юридичної особи) звітувати перед собою та іншою особою, суспільством, державою за результати своєї професійної діяльності та одержувати, на підставі такої звітності, від себе та від оточення позитивні чи негативні оцінки (санкції) своєї професійної діяльності.

SUMMARY

The article is devoted to the issue of lawyer's professional responsibility which has been an object of research of numerous generations of philosophers, psychologists and lawyers in countries of Central and Western Europe, Great Britain and the USA for more than a century and only in recent years of the development of Ukraine it has aroused interest of political scientists, legal scholars and practicing lawyers. On the basis of complex etymological, philosophical, psychological and legal analysis of «responsibility» phenomenon as such and its version of «the professional responsibility» in particular, the author made an attempt to formulate the general notion of responsibility including «lawyer's professional responsibility».